

ОДЯГ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ” КОЗАКІВ: СКЛАД, ПОХОДЖЕННЯ, ПОКРІЙ, МАТЕРІАЛИ, ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.

Українська історіографія налічує величезну кількість наукових праць, присвячених історії українського козацького війська, його організації, козацькому військовому мистецтву, а також озброєнню та колективним відзнакам (прапорам). В той же час козацький одяг фактично ще не ставав предметом спеціального дослідження. І це при тому, що величезний інтерес громадськості до цієї теми ніколи не вчухав.

Треба зазначити, що більшість спроб описати козацький одяг робилися не фахівцями-уніформологами, а археологами, етнографами, мистецтвознавцями й лінгвістами, які не володіли науковою термінологією історичної костюмології й не намагалися розглянути козацький стрій в його еволюції, вивчати його походження, утилітарні і символічні функції, чинники, що обумовлювали появу, впровадження чи довгострокове побутування певних видів одягу, або визначали специфічний неповторний стиль костюму. Дуже часто дослідники включають до загальної характеристики обмундирування городових козаків Гетьманщини досліджуваного часу різні види та елементи козацького (і не тільки!) одягу XVI–XVIII ст., в тому числі і вбрання запорозьких козаків другої половини XVIII ст., яке дуже відрізнялось від одягу «гетьманців». Тому й не дивно, що у суспільства і професійних істориків досі відсутнє чітке уявлення про вигляд українського козака тих буремних героїчних й трагічних для України часів.

Власне серед усієї і так незначної історіографії теми дослідження, з нашої точки зору, можна виокремити лише кілька наукових студій, автори яких відзначились дійсно позитивними результатами у розробці проблематики, вказаної у назві статті, як в цілому, так і різних її аспектів. Так, наприкінці XIX ст. видатний український вчений, археолог та колекціонер Д.І. Яворницький у першому томі своєї капітальної праці “Історія запорозьких козаків” (1892)¹ присвятив окремий розділ одягу запорозьких козаків. Праця, хоч і не стосується безпосередньо теми нашого дослідження, проте має велику джерелознавчу цінність з огляду на наявність в ній унікальних детальних описів предметів одягу запорожців XVIII ст. із роз’ясненням призначення особливостей покрою та окремих елементів, що мали аналоги і в строях гетьманського війська.

Натомість першим (та й досі єдиним) ученим, який спробував дослідити одяг українських городових реєстрових козаків середини XVII ст., хоч і фрагментарно, використавши при цьому різні типи історичних джерел (з пріоритетом речових і зображувальних), став археолог І. Свєшніков. У 1992 р. побачила світ унікальна за своїм змістом та значенням монографія вченого “Битва під Берестеч-

ком”². Ретельно вивчивши отримані на місці битви 1651 р. артефакти, автор книги реконструював і розлого описав окремі збережені елементи одягу козаків: взуття, гудзики, гаплики, запони, що типологічно і конструктивно залишалися характерними для обмундирування козацького війська Гетьманщини ще упродовж багатьох десятиліть. Вчений також спробував в загальних рисах відтворити на основі окремих зображальних та наративних джерел вигляд козака періоду Визвольної війни. Втім, дослідник не спромігся уточнити особливості крою одягу та матеріали, з яких він шився, поклавши це завдання на майбутніх дослідників. Обмеженість інформації та джерельної бази праці обумовлена в даному разі специфічними науковими завданнями вченого, а рівно і його фахом. Помітна також відсутність у дослідника необхідних фахових знань з питань костюмології й уніформології XVII ст., передусім необізнаність у тогочасній місцевій термінології одягу. Подібну за змістом інформацію подано І. Свешніковим в колективній праці “Археологія доби українського козацтва...” (1997 р.)³.

У нашому дослідженні ми ставимо за мету **спробувати** комплексно дослідити історію обмундирування козаків Української козацької держави у другій половині XVII – першій третині XVIII ст., відомих за тогочасною офіційною російською і українською термінологією під назвою “малоросійських”. В числі поставлених завдань – здійснити детальну наукову реконструкцію покрою, складу матеріалів і способу носіння складових обмундирування українських козаків; встановити походження предметів козацького одягу, а також функціональне призначення окремих елементів і виявлених конструктивних особливостей; розглянути систему забезпечення козаків обмундируванням; позначити по можливості зовнішні і внутрішні фактори, що визначали певний загальний стиль / тип костюму, зумовлювали його законсервованість або зміни. В даній статті ми свідомо не торкаємося одягу козацької старшини, а також найманих полкових «служителів» – музикантів, гармашів, пушкарів, лікарів, стельмахів та ін. Це – окрема, не менш цікава і мало вивчена тема.

У додатку до статті подано тлумачення деяких з використаних у статті політонімів, топонімів та етнонімів, етимологічний словник спеціальних костюмознавчих термінів, не роз’яснених в основному тексті, а також таблицю перекладу оригінальних мір довжини і лічби в Гетьманщині у метричні.

Коротко охарактеризуємо джерельну базу дослідження. Для реконструкції одягу козаків першорядну роль відіграли *зображувальні джерела*, а саме: графічні твори та історичні полотна XVII–XVIII ст., на яких зображено представників козацького війська, а також світські і ктиторські портрети української старшини та шляхти, печатки генеральних (гетьманських) канцелярій. З них найбільшу цінність мають рисунки, виконані голландським майстром Абрагамом ван Вестерфельдом – придворним художником литовського гетьмана Януша Радзівіла, який супроводжував гетьмана у походах, зокрема: детальна зарисовка з натури двох українських козаків у 1651 р., “Прийом Я. Радзівілом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом”, “Полонення та смерть козацького полковника М. Кричевського після бою під Лоєвим в Білорусі у 1649 р.” (гобелен). Величе-

зне джерельне значення становлять також гравюри голландського майстра-гравера В. Гондіуса, насамперед віньетки на картах України Г. де Боплана, де зокрема змальовано придніпровських козаків, та титульний аркуш книги історика Й. Пасторія „Bellum Scythico-Cosacium” („Скіфо-козацькі війни”) в Пасторлі (Гданськ, 1652), де зображено перемогу польсько-литовського війська після Берестецької битви; барельєф на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р., що зображає битву під Берестечком 1651 р., зокрема бойовий порядок козацької піхоти; гравюра із зображенням зимового походу козаків під проводом гетьмана С. Куницького на турецько-татарські володіння (грудень 1683 – січень 1684 р.), виконана австрійським художником Й.М. Лерхом у 1684 р.

Дуже важливе місце в розкритті теми займала робота з *речовими* джерелами. Це матеріали з музейних збірок України, представлені предметами одягу, що належали українським козакам і старшині, а також зразками цивільного українського одягу XVII–XVIII ст. Їхні морфологічні характеристики добре узгоджуються з іконографічними даними, представленими у зображальних джерелах.

Серед писемних джерел використано записки іноземців та документи офіційного і приватного характеру. До останніх належать майнові та судові акти (купівля, заповіти, поділ майна між спадкоємцями, розгляди різних судових справ), скарги козаків про крадіжки майна та проблеми з матеріальним забезпеченням під час воєнних виправ, кошториси витрат на пошиття повсякденного і святкового одягу козацьких «чинів», листи гетьманів до російських урядовців тощо.

Зважаючи на специфіку матеріалу, для вивчення й уточнення особливостей покрою та походження різних видів козацького одягу автор звернувся до наукових праць іноземних і вітчизняних фахівців з костюмології, уніформології й етнографії, які досліджували матеріал, що має безпосереднє відношення до теми нашої роботи. Це, зокрема, праці таких знаних науковців як М. Гутковська-Рихлевська (M. Gutkowska-Rychlewska), З. Жигульський (Z. Żygulski), З. Глогер (Z. Głoger), Л. Голембіовський (L. Gole(m)biowski), М. Левінсон-Нечаєва, Б. Познанський, Т. Ніколаєва, О. Студенецька, С. Летін та інші.

Перш ніж перейти безпосередньо до одягу козаків, слід коротко зупинитися на організації та системі забезпечення козацького війська.

Збройні сили Гетьманщини склалися з двох структурних частин – козацьких «городових» полків, тобто станового війська, і найманих регулярних військових формувань. За часів правління гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи гетьманська армія набуває своїх класичних рис, зазнаючи розподілу й оформлення окремих родів і видів військ та спеціальних служб. Мобілізація козацького війська провадилася за територіальним принципом. Кількість полків час від часу змінювалась внаслідок втрати чи приєднання до Гетьманщини певних територій Правобережжя. В кінці XVII ст. територія держави усталилась і поділялася на десять полків, а саме: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський та Миргородський. У по-

одиноких випадках окремі сотні вилучалися з-під юрисдикції полковника і передавалися у безпосередню підлеглість гетьманові. Це стосується, насамперед, Глухівської сотні, центр якої був гетьманською резиденцією, а також сотень Ніжинського полку, розташованих за Сеймом: Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронізької та Ямпільської. Відбірні або «виборні» козаки цих сотень, обмундировані і споряджені найкращим чином, в поході часто залучалися до охорони гетьмана і становили окрему військову одиницю – гетьманську гвардію. Зазвичай командування ними довірялося глухівському та батуринському сотникам⁴.

В другій половині XVII ст. козацьке військо за родом військ поділялося на піхоту та легку кінноту. Пропорція між кавалерією та піхотою була досить умовною і впливала головним чином з фінансових можливостей козаків. На початку правління І. Мазепи кіннота складала 2/3 козацького війська. А вже наприкінці XVII ст. спеціальне формування козацької піхоти як роду військ припинилось. Втім, кінні козаки могли добре вести бій і в пішому строю. З початку XVIII ст. козак мав з'являтися на службу з двома кіннями (один в'ючний), що було можливим не для всіх козаків. Безкінні козаки умовно і складали піхоту. Такий універсальність «малоросійських» козаків потребував наявності у них відповідного характерного комплексу озброєння та обмундирування.

Держава фактично не мала жодних зобов'язань щодо матеріального забезпечення козацького війська. Козаки, виступаючи у похід, мусили самотійно споряджатися своїм коштом, а тому рівень матеріальної готовності козаків, зокрема в одязі і спорядженні, напряму залежав від їх добробуту. Інтендантури козацьке військо теж не знало. Щоправда, з 1654 р. козак щороку отримував на озброєння по 30 золотих або 3 руб. А відповідно до «статей» І. Самойловича, царський уряд мав виплачувати 30 тис. козаків по 11 золотих польських на людину⁵. Однак з кінця XVII ст. цей пункт договірних статей починає порушуватися, а до часу правління І. Скоропадського видача грошей за службу для городових козаків практично припиняється, хоча під час далеких походів жалування все ж надходило. Відміна платні призвела до того, що велика частина козаків через нестатки й зубожіння не мала змоги підтримувати бойову готовність на належному рівні, тобто забезпечити себе необхідними для виконання служби речами: зброєю, спорядженням, одягом і конем з відповідним убором. Дуже складні часи українське військо переживало за гетьманування І. Мазепи, коли Україна стала театром бойових дій, а українська армія – авангардом у виснажливих походах проти Османської імперії в політичних планах Москви⁶.

Скарги козаків на нестатки були вельми частими. Наприклад, у писемній скарзі козаків під час походу 1700–1701 рр. знаходимо, зокрема, такі слова: “вельми голодно на хлеб, зело нужно на одежду, особно конского корму”. А повертаючись з походу 1701 р., козаки ремствували, що їх гетьман в Москву їздить та милості отримує і не дбає про те, що вони на царській службі розоряються. Окремі козаки, що розорилися, навіть просили переписати їх у посполиті⁷. Про серйозну проблему козаків з обмундируванням засвідчує і сам І. Мазепа в листі до голови Посоль-

ського приказу Федора Головіна (червень 1702 р.), в якому обговорювалися деталі висилки українських військ до Прибалтики: «...Войско зась Городовое не все одежно и овшем болшая часть сермягами простыми покривается»⁸.

З початку XVIII ст. українське військо починає поступово втрачати свою автономність як окрема військова одиниця і перетворюватися у складову частину царської армії. «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включали українське військо до складу російських збройних сил, хоча воно продовжувало зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації і системі забезпечення. Військова служба козаків суттєво змінилась. Якщо раніше вони брали участь лише в походах царських військ проти найближчих сусідів, то тепер мусили битися за межами держави. У мирний час козакам доводилось нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у їх спорудженні. Таким чином військова повинність ставала постійною. При цьому козаки мали відбувати службу на власному утриманні, не маючи в далеких краях (над р. Терек на Кавказі) ані харчів, ані одягу, ані фуражу для коней⁹. Усі ці зміни призводили до великих втрат і зубожіння козаків. Наприклад, в 1725 р. під Дербентом (у Закавказзі) стояло 6790 козаків, з них 5183 померло від хвороб і в боях. 961-го хворого відправили додому. Ті ж, хто лишився, терпіли крайні нестатки, не маючи взуття і одягу.

До другої третини XVIII ст. козацькі полки, як іррегулярні формування, не дотримувалися чіткої одноманітності в одязі за кольором і гатунком матеріалів. Одяг був раціональним, зручним в умовах служби та традиційним. Очевидно, в цей час потреби в уніфікації козацького обмундирування не відчувало ані гетьманське керівництво, ані російський генералітет, бо українські козацькі загони діяли досить довгий час як окрема військова одиниця. Не було мундирів і в інших нерегулярних військах Російської армії. Відсутність форменого службового одягу у козаків, на нашу думку, розглядалась гетьманським й царським урядом та й самими козаками як особливий привілей. Адже в ті часи одноманітний, уніфікований й, як правило, наданий від уряду службовий одяг вказував на високий рівень залежності військовослужбовців від держави чи правителя, ставлячи таким чином вояків приблизно в один ряд із озброєними слугами, які знаходились на повному матеріальному забезпеченні держави чи сюзерена. Для порівняння, в польсько-литовському війську кіннота, що традиційно формувалася з шляхетської верстви, не мала мундирів аж до середини XVIII ст.¹⁰ Тому відсутність форменого одягу у козаків виглядає цілком закономірною.

Втім, звичайний комплект й фасон предметів одягу (а рівно і спорядження) у реєстрових козаків Гетьманщини, об'єднаних спільною етнічною і становою приналежністю, ідеологією і бойовими традиціями, були однакові для усіх. Вони надавали одноманітності «малоросійському» козацькому війську та водночас вирізняли серед інших верств населення, службовців-контрактників та військ союзників і супротивників. Зокрема, одяг «малоросійських» козаків помітно відрізнявся на той час від вбрання донських, слобідських і запорозьких козаків. Ця різниця впала в око англійському послу Ч. Вітворту, який 1706 р. відзначив у своїх запис-

ках, що донські козаки “цілковито різняться від козацької нації під проводом Мазепи”¹¹.

А у 1735 р., разом з виокремленням групи «виборних» (відбірних) козаків, які мали нести на собі основний тягар військової служби, було уперше регламентовано козацький службовий стрій, власне впроваджено мундир у козаків. В основу складу і вигляду козацького однострою було покладено традиційний костюм городових козаків, що існував у них на той час. З того часу розпочинається принципово відмінний період історії козацького костюму, період уніфікованих зразків, який характеризується масштабними реформами, жорстким державним контролем за якістю козачого обмундирування, його відповідності мундирним регламентам та активними запозиченнями різних видів одягу у сусідніх народів.

Одяг «малоросійських» козаків, що проіснував практично без змін майже століття, почав формуватися разом із становленням українського козацтва як побутового явища й соціального стану¹². Він був вивіренним, зручним у бойових умовах та традиційним. Особливе геополітичне положення українських земель та коло військових супротивників і союзників козацтва створювали умови для надбання унікального бойового досвіду та складання своєрідного, раціонального військового костюму. Не останню роль в його формуванні відіграла специфіка місцевого географічного середовища (ландшафту) та природнокліматичних умов. При цьому, в ньому все ж повністю панував *східний стиль* (більшість його складових, як нами встановлено, мали східне походження).

Сталість й довготривалість вказаної традиційності значною мірою були обумовлені ідеологічним фактором, так званим *хозаризмом*¹³ – концепцією походження «козацько-української нації», що ототожнювалася із козаками, від хозар. Хозаризм утвердився в козацько-старшинських колах наприкінці XVII – початку XVIII ст., у відповідь на посилення централізаторської політики російського уряду. Нова еліта Гетьманщини, передусім представники козацької старшини, в більшості здобули свої права та привілеї збройним шляхом і не були нащадками давніх шляхетських родів, а тому мали шукати ідеологічних шляхів легітимації своїх прав й привілеїв та автономії Гетьманщини. Хозаризм ілюстрував перехід від хозарів як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні-Гетьманщині¹⁴. Таким чином, незмінно традиційний козацький одяг східного типу слугував підкріпленням хозарського (козарського) міфу походження козацького стану або «козацького народу», а zarazом підкреслював привілейоване становище останнього в Гетьманщині. Втім, сам козацький костюм, його склад і форми визначилися більш реальними впливами східних і західних сусідів українських козаків.

Обмундирування «малоросійських» козаків складалося з шапки-шлика з довгим верхом, жупана (каптана), шаровар, пояса, традиційних м'яких чобіт без підборів, білизни, панчіх літніх й вовняних, зимових рукавиць-варег, а також плащів двох типів та кожуха. Інколи козаки одягали поперх жупана ще й верхній суконний жупан ідентичного крою. Не виключено, що козаки окремих сотень або навіть

полків дотримувалися єдиного кольору (наприклад, барв прапору свого підрозділу), принаймні в окремих деталях стройового одягу, як-от: вершки шапок, вилоги жупанів, пояси або навіть самі жупани.

Наявний комплекс іконографічних, речових і писемних матеріалів дозволяє достатньо точно реконструювати козацький одяг.

Головною складовою козацького вбрання був *жупан* або *каптан* («кафтан», «кафан», «каптан»). Іконографічні пам'ятки та збережені речові зразки засвідчують, що козацький жупан практично не відрізнявся кроєм від польського аналога того часу і був у близькій спорідненості із кавказьким та ногайським бешметом. Ані «Хмельниччина», ані московський протекторат, ані зміна військово-політичних векторів лівобережного гетьманату не змогли порушити усталених польсько-українських культурних зв'язків на побутовому і психологічному рівні. Жупан був однобортним, із значним загортанням піл наліво, довжиною нижче колін чи майже до середини литки. Мав вузький сторчовий комір (до 3 см) зі скісно зрізаними чи рідше округленими кінцями, який увійшов у моду в середині XVII ст. замість підвищених стійок; в 1720-х рр. комір стає трохи вищим і майже глухим, з кінцями, зрізаними під малим кутом¹⁵. Каптан шився до стану і розширювався від пояса до низу за рахунок вставних клинів: суцільно кроєна спинка трохи підрізала по лінії стану від боків до середини, де залишалася ділянка, що розширювалася донизу; по боках у підрізи між цільними передками й спинкою вшивались широкі клини, а в розпори швів зверху – прорізнi полотнані кишені прямокутної форми, прикриті вузьким вертикальним клапаном, пришитим з внутрішнього краю прорізу. Фалди групувалися по боках, на кишенях. Довжина в подолі доходила часто до 5 аршин. Застібався жупан великими чи дрібнішими круглими або кулястими литими гудзиками (до двох десятків), густо нашитими по борту правої поли від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями, пришитими по скісній лінії на деякій відстані для запаху. Верхні гудзики іноді залишали незастебнутими. Ліва пола кроїлася ширшою за праву для загортання, а її борт вгорі зводився плавно дугою до коміра, що відповідає і наявним викройкам польського жупана другої половини XVII ст. Рукава жупана були широкі і нарочито довгі (з кінця 1640-х рр.), за формою нагадували окорок: дуже широкі, навіть мішкуваті в плечах і ліктях, вони різко звужувалися нижче ліктя і при одяганні призбиралися дрібними складками в передпліччі, щільно обхоплюючи його завдяки надмірній довжині і довгому розрізу на кінці, який густо застібався дрібними круглими гудзиками або гап-ликами (до 10 пар). Характерною особливістю рукава жупана в цей період була наявність на кінці округлого або загостреного підрізаного мисика довжиною в вершок, який частково прикривав тильну частину кисті. Його зазвичай підшивали іншою тканиною і могли зрідка відгинати у вигляді карваша. Однак на той час вилоги ще не стали типовим елементом каптана, а тим паче не виконували функцію знаків розрізнення¹⁶. Знизу в подолі жупана по боках іноді робилися невеликі розрізи довжиною від 10 до 20 см (переважно в тих випадках, коли поли сягали в довжину до середини литки або ще нижче). Такі розрізи у козацьких каптанів були

факультативними і, на нашу думку, не мали вже утилітарного значення, а скоріше виступали традиційним пережитком звичаю, поширеного у XVII ст. на Сході та в країнах Східної і Центральної Європи, коли вояки під час маршу для зручності затикали кінці довгих піл верхнього одягу за пояс¹⁷.

Крій козацького жупана був раціональний і функціонально вивіреним. Довгі поли і широка юбка каптана запобігали охолодженню тіла за несприятливих погодних умов, в сідлі прикривали коліна вершника і тим самим захищали їх від дощу, вітру і холоду, а також запобігали протиранню «задків» шаровар. Особливий крій рукава був дуже зручний. В плечах і ліктях він був завжди просторий, не сковуючи жодного руху в бою, будь-то стрільба з лука, рушниці чи рукопашний бій, а обтягливість в передпліччі і зап'ясті допомагала зберігати руки в теплі, запобігала ураженню від спалаху пороху, теліпанню і сповзанню рукава на кисть¹⁸.

Майже весь загальний рядового козацтва окрім відбірних, заможних, одягався в польових умовах і поза строю здебільшого в жупани із простого, грубого сукна («шиптуха», «тузинка») синіх, зелених і жовтих барв. Кольорові жупани, шиті з сукна середнього гатунку («карунового», «ліктьового», «аглинського», «фалендиша»), зазвичай червоних тонів, вдягали лише під час свят, урочистостей та в церкву¹⁹. Окрім суконних жупанів козаками також використовувалися киндячні, кумачеві чи мусулбесові каптани східного зразка, стьобані на бавовні чи «клоччі», подібно до стародавнього тегіля²⁰. Останні переважно носили в козацькій кінноті, а також в тому випадку, коли зверху вдягався інший каптан із сукна. Такі службові каптани східного зразка, подібні до кавказького і татарського бешмета, в порівнянні із польським жупаном були переважно недовгими, до литки або до колін, і мали рукава нормальної довжини. Стьобаний на бавовні чи клоччі каптан не тільки ставав теплішим (тобто виконував функцію тілогрійки), але й значно жорсткішим та пружнішим, служачи захистом від січної зброї (а запорожці ще краще пристосувалися до супротивника, прокладаючи одяг ще й дротом). Такі стьобані каптани мали значну перевагу, адже українським воякам доводилось воювати переважно з турками, татарами, персами, кавказцями, кіннота яких винятково добре діяла холодною зброєю.

За нашими спостереженнями, «кафтаном» або «кафаном», чи «кахтаном» (більш рання форма) спочатку називали спідні стьобані каптани, пошиті за східним зразком із бавовняних і шовкових тканин, але з другого десятиліття XVIII ст. цей термін поступово поширився і на суконні жупани польського покрою, хоча зрідка паралельно вживалася і стара назва «жупан».

Звичайний жупан складався з підкладки, лиштв або підпушки, а також шнура і портища гудзиків. Службові каптани із товстого сукна, мусулбесу або кумачу підбивали грубим товстим полотном «хрящем», а поли і кінці рукавів могли підшивати (підпушувати, облямовувати) киндяком чи крашениною (в писемних пам'ятках цій облямівці відповідає термін «лиштви» (з польськ.) або «подпушка» (рос.)). За технікою виконання це робили наступним чином: лицьову тканину по краях підрублювали, а зверху пришивали підкладку та лиштви. Довкола, а також

на проріхах кишень і на кінці рукавів каптан обшивався звичайним «портним» (конопляним) або гарусним шнурком. Шнурок служив не лише прикрасою, але й захищав найбільш уразливі місця від пошкодження і передчасного зношення. Святкові жупани підбивали крашениною, полотном, пістрєю, набійкою або киндяком, зрідка – киром; поли (обидві або тільки праву) і рукава облямовували кумачем, тафтою, іноді навіть атласом чи камкою; обшивали гарусним або шовковим шнурком²¹.

Для застібання жупанів використовували гудзики діаметром 8–20 мм двох типів. Перший: круглі, опуклі гудзики, викуті з міді чи олова, або виточені з кістки чи дерева, обшиті сукном, гарусом, полотном чи шнурком. Такі прості гудзики були практичні, легкі і дешеві, тому, як правило, використовувалися в повсякденних каптанах. Другий тип: литі латунні, олов'яні чи срібні гудзики у формі кульки, кубу чи плоду шипшини. Зазвичай вони прикрашалися рельєфними розетками-квітками, поздовжніми долами або поперечним паском. Даний тип використовувався як оздоба і був більш характерний для святкових жупанів. Обидва типи гудзиків мали залізні овальні петлі-вушки. Гаплики і бабки (петлі) робилися із зігнутого тонкого дроту²².

Загалом, як показує порівняльний аналіз речових, зображальних і писемних пам'яток XVII–XVIII ст., технологія пошиття і оздоблення верхнього плечового одягу в Гетьманщині була практично такою самою, як і в решті країн Східної Європи та на Сході в пізнє середньовіччя та ранньомодерний час.

Поясним одягом слугували традиційні «шаровари» (через тюрк. з іран. «шаравара» – штани) кавказько-татарського типу, які заправляли в чоботи без нависання. Козацькі шаровари або «убраннє» були відносно вузькими (на відміну від дуже широких шароварів турецького типу, що побутували у запорожців), мали клиновидну вставку із 2-х трикутних клинів, як у татар і народів Північного Кавказу. Холоші з'єднувалися під кутом, що робило штани широкими у кроці, а к кінцям звужувалися, аби їх легко можна було заправити у халяви чобіт. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник), і зав'язували попереду на рівні розпірки. Завдяки зазначеним конструктивним особливостям та способу носіння такі штани були зручними як в кінному, так і пішому строю. Стройові козацькі штани шилися з простого товстого сукна – звичайного «свитного», габи або грубого, товстого фабричного польського чи німецького сукна, як-от «шптуха», «бенкля» або «кира» (останні мали назву «кирдані»); в рідких випадках носили шаровари із бавовняних тканин, стьобані на бавовні. Влітку часто носили шаровари, пошиті з полотна. Підбивали штани грубим полотном «хрящем». По боках в розпірки швів вшивалися прорізні прямокутні кишені з того ж полотна, або ж замість бокових кишень, за давнім звичаєм, всередині шаровар за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де зберігали гроші та інші цінності²³.

Стройовим взуттям служили традиційні «козацькі» чоботи східного походження, висотою до середини литки. Вони шилися з чорної ялової шкіри, без розрізнення на правий і лівий, з м'якою підошвою і підківками-скобами замість підборів. Чоботи даного типу здавна були поширені на Кавказі в адигів, грузинів

і осетинів, а також у інгушів, чеченців і калмиків. На наше переконання, такі чоботи українські козаки XVI ст. успадкували безпосередньо від дніпровських етнічних адигів-«черкасів», тобто черкеських «козаків», оселених у Середньому Подніпров'ї на південь від Києва в пізнє середньовіччя внаслідок воєнного відходництва з Північного Кавказу. Чоботи були широкі в ступні й пальцях, мали носок негострим кутом, невисокі халяви і двошарові закаблуки з луб'яною дерев'яною прокладкою для міцності. Підшва робилася з 2–3 шарів м'якої шкіри, а під п'ятою накладалася товста прокладка-лубок з кількох шарів шкіри. Замість підбору під п'ятою кріпилася за допомогою трьох шипів залізна підківка-скоба – пласка або у вигляді зігнутої дугою металевої смуги шириною до 1 см, прибитої ребром. Халяву зазвичай зшивали одним швом з внутрішнього боку ноги, що і розрізняло чоботи для правої і лівої ноги. Халяви утеплювали ноги, а під час їзди верхи захищали їх від кінського поту та металевих пряжок стремених ременів. Верх халяв був зрізаний скісно (рідше рівно) і мав невеликий гостроконечний мисик попереду. Однак приблизно на межі XVII і XVIII ст. верх халяв позбувся характерного мисика, тобто став зрізатися рівно. Замість устілок у чоботи підкладали для утеплення жмут соломи, яка, за свідченням сучасників, для здоров'я і тепла була краще за будь-які устілки²⁴.

По жупану пов'язували одноколірний вовняний (гарусовий, каламайковий чи верблюжий) або полотняний *пояс* турецького зразка, довжиною понад 3 м і шириною до 0,5 м. Вовняні пояси за технікою виготовлення були ткані, в'язані та плетені. Пояс складали уздовж, шириною в долонь, або скручували джгутом і оперізували навколо стану, а кінці випускали позаду, за східною модою. Втім, в костюмі козацької піхоти такий пояс був зовсім необов'язковою складовою, а пов'язувався переважно в переїздах, коли верхи²⁵. Широкий, довгий пояс виконував різноманітні функції у військовому побуті. Ним кріпили поясний і підперезували розгортальний верхній плечовий одяг. Пояс звільнює плечі і хребет від надлишкового навантаження, переносячи значну частину ваги одягу на таз і ноги. Він стягує та захищає м'язи живота, зменшуючи м'язове напруження під час важкої фізичної праці. Широкими кушаками користувались також для уникнення перевантажень хребта при довгому сидінні в сідлі. Саме тому такі пояси знайшли найбільше розповсюдження серед кочових народів Сходу, природних вершників. Їх хребет витримував великі навантаження під час їзди, від обертальних різких рухів тулуба і роботи рукою з важкою шаблею в бойових умовах. А головне, широкі турецькі пояси, за твердженням самих козаків, були вкрай необхідні для збереження здоров'я козака у поході, під час перебування на біваках та аванпостах²⁶. З цих причин широкий і довгий матер'яний пояс стає обов'язковим предметом костюму українських козаків з останньої третини XVII ст. Заможні козаки до святкового строю окрім шерстяних поясів могли одягати і «шальові» або «шовкові» – легкі широкі і довгі шовкові пояси турецького та перського походження, шириною від 20 до 60 см, довжиною від 2,2 до 6 м, виткані з крученого фарбованого шовку-сирцю простим тафтяним переплетенням, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше зеленого і жовтого кольору, зазвичай із бахромою на кінцях.

Дуже важливою і помітною складовою костюму був головний убір. Приблизно з 60-х рр. XVII ст. стройовим козацьким головним убором замість крилатої шапки з півсферичним суконним верхом і смушковою околицею із проріхою попереду, яка увійшла в моду в польсько-литовській державі в середині XVII ст., знов стає традиційний *шлик* з довгим конічним суконним кольоровим верхом, що звисав назад, і широкою в долонь околицею з чорного смушка у формі човника, розрізаною попереду, тобто із V-подібною проріхою²⁷. Така шапка добре захищала голову від холоду і сонця та пом'якшувала удар січної зброї.

Приблизно до середини 20-х рр. XVIII ст. шлик заступає козацька шапка нового зразка. Вона мала високий м'який мішкоподібний вершок, устелений над прямою смушковою околицею завширшки в долонь²⁸. Перехідним до неї типом, що побутував у козаків уже за гетьманування І. Скоропадського, був шлик з традиційним конічним перекинутим верхом, але вже з прямою, нерозрізаною околицею²⁹.

Взимку, перебуваючи на аванпостах, козаки часто носили особливу теплу шапку – «шапку-капелюх», або «малахаєм пошиту». То була традиційна зимова хутряна шапка з клапанами-навушниками, яку покривали сукном і підбивали чорним смушком³⁰. Відвороти капелюха за необхідності опускалися, добре захищаючи вуха і шию від вітру та холоду.

До натільної білизни належали традиційна козацька «сорочка» або «кошуля» (з лат. *cosule*), яку заправляли у штани, та «портки» – спідні полотняні штани. Виготовляли сорочки й портки з домотканого білого конопляного чи льняного полотна³¹. Сорочка була тунікоподібною, широкою, прямоспинного покрою. Мала глибокий грудний розріз по центру і вузький сторчовий комір з прямими кінцями, який застібався шнурочком, протягнутим крізь прорізні петлі на кінцях коміра, або гудзиком. Рукава – прямі, довгі, дуже широкі і просторі (найширші по Україні), аби не обмежувати рухи рук, на кінці призбирані густо; закінчувалися вузькою обшивкою і застібалися гапליками чи гудзичками зі шнурка. На кінцях рукава часто прикрашали вишивкою³². Ми поділяємо думку вітчизняного етнографа Б. Познанського, який вважає, що українська сорочка, яка побутувала в козаків, має турецько-татарське походження, і разом зі звичаєм заправляти поділ сорочки у широкі очкурні штани була занесена в Україну напівкочівниками – торками, берендеями, каракалпаками, половцями, або ж запозичена українськими козаками безпосередньо від татар³³. Портки були просторі, звужені до низу, подібно до шаровар, але трохи коротші, до гомілки.

Коливання температури і погодних умов навіть влітку змушувало козаків використовувати зручний допоміжний верхній одяг. Основним демісезонним одягом, який одягали у негоду в поході і в подорож, був «ярмолук» або «кобеняк», що прийшов на зміну козацькій «сермязі» в 70-х рр. XVII ст.³⁴ Він являв собою довгий (до середини литки) і широкий суконний плащ прямоспинного покрою, з широкими рукавами нормальної довжини, трохи звуженими до прямих кінців. Одяг розширювався донизу від пахв або нижче за допомогою вставних клинів, а в подолі мав довжину 4 аршини. Його шили з подвійним коміром: верхній – у вигляді не-

високої стійки; другий комір – великий відкидний чотирикутний, довжиною майже до пояса, вшивався між стійкою і станком, в дощ і сльоту накидався на голову. Іноді замість відкидного коміра кобеняк оснащався каптуром. Застібався плащ великими гудзиками (від 5 до 10 штук) і накидними петлями, пришитими по борту піл від коміра до стегна, із незначним заходом піл наліво. Козацький ярмолук шився з простого товстого і цупкого сукна білого або сіруватого кольору³⁵. Широкий в полах і довгий, цей одяг добре кутав людину, особливо у сідлі. Окрім того, в поході він запобігав протиранню іншого одягу – жупана та шаровар.

Іншим обов'язковим демісезонним одягом була «опанча» (також «епанча», рідше «опонча», «япанча») (з тур. «япондже», «япунджа» – широкий плащ-накидка з каптуром грубої роботи, попона; півн.-тюрк. «япунча»; крим.-тат. «япунджи» – те саме, від «яп» (в тур., кирг., тат. та ін. тюрк. мовах) – крити, закривати, покривати) – широкий, довгий безрукавний плащ з товстого цупкого сукна. Вона могла мати і широкий виложистий комір. Застібалася під шиєю зав'язками, гачком або великим круглим гудзиком діаметром до 25 мм – дерев'яним, плетеним з ремінця або пласким металевим³⁶. Замість суконної опанчі використовували також білу повстяну бурку (перс. «берек», «берк» – сукно з верблюжої шерсті, повсть; араб. «бурра» – груба шерсть, повсть, а з тур. «бурк» – опанча, пошита з такої повсті), поширення якої в українському козацькому війську припадає на кінець XVII – початок XVIII ст. Очевидно, причина цього феномену полягає у перетворенні «малоросійського» козацтва на складову легкої іррегулярної кінноти російської армії та його участі у південно-східних походах московського війська. Як наслідок, відбувалося ознайомлення з воєнним досвідом російських козаків, татар (кримських, ногайських і астраханських) і кавказьких народів – природних вояків-вершників – і запозичення окремих предметів їх військового побуту, що пройшли випробування часом і довели на практиці свої переваги. Бурка у XVIII ст. являла собою повстяний, валяний з грубої овечої шерсті верхній одяг у вигляді недовгого дзвонико-подібного плаща-накидки з довгим ворсом на лицевому боці. Була довжиною до колін, що робило її зручною і для вершника, і для пішого. Вона мала круглий шийний виріз і застібалася біля шиї по центру або на правому плечі зав'язками чи гудзиком з петлею. Бурка була легкою, довговічною і краще за звичайну суконну опанчу захищала від дощу і вітру, а також від холодної зброї. Турецький чиновник і мандрівник Евлія Челебі, характеризуючи черкеську бурку, стверджував, що її не пробивали стріли і не розсікали мечі.

Часто у документах термін «опанча» застосовується більш узагальнено: як до суконної опанчі власне, так і до повстяної бурки. Все визначалося метою і обставинами запису або згадки того чи іншого одягу.

Зазвичай опанчу одягали в дощ, передусім у поході, їдучи верхи. Накидаючи її на плечі, козак не тільки захищав себе від негоди, але й оберігав зброю і спорядження від вогкості. Однак цим власне призначення опанчі не обмежувалося. В поході під час привалу опанча або бурка служила козаку підстилкою і ковдрою, а накинута на увіткнуті у землю гілки, вона відігравала роль завіси або намету.

Скажімо, мандрівник архідиякон Павло Алепський 1653 р. відзначив у щоденнику, що козаки не мають наметів, а ставлять навколо себе дерева або гілля на зразок шатра, вкриваючи їх своїми плащами для захисту себе від дощу.³⁷ У кінних козаків опанча чи бурка приторочувалася до задньої луки сідла поверх перемітних сум в'ючними тороками.

Взимку, як вдома, так і відбуваючи службу на форпостах, козаки одягали поверх жупана чи каптана овчинний «нагольний» *кожух* – непокриту тканиною шубу з вичинених овечих шкур («овчин») шерстю всередину. У «малоросійських» козаків побутували овчинні кожухи, пошиті до стану, не довше як до середини литки, що було обумовлено особливостями військового побуту. За покромом кожух був подібний до свити з «вусами». Спинка у кожуха в стані з боків підрізала і переходила у вузьку «прохідку», юбка розширювалася за допомогою вставних трапецієвидних клинів. По боках робилися вертикальні прорізнi кишені. Кожух мав незначне загортання піл наліво, застібався від коміра до стегон за допомогою кількох гудзиків (зазвичай плетених із ремінця), пришитих по борту правої поли, і накидними шнуровими ремінними петлями. Рукава нормальної довжини поступово звужувалися до прямих кінців, які могли відвертатися у вигляді круглих карвашів, часто підшитих чорним смушком. Шви спини і «вуса» укріплювалися та водночас оздоблювалися товстою смугою шкіри, часто прикрашеною кольоровою пряжею. Такою ж тасьмою зазвичай укріплювали місця пришиття гудзиків і петель. Кожух шився зі сторчовим високим коміром або більш традиційним, відкидним великим коміром із чорних смушків. Такий кожух з великим відкладним смушковим коміром і петлицями на грудях був популярний у козаків в середині XVII ст. під назвою «черкеського»³⁸.

Поза строем заможні козаки носили майже такий самий одяг, що і на службі: жупани, стьобані каптани, шаровари, шерстяні і полотняні пояси, ярмолук, опанчу, чоботи. Бідніші козаки вдома ходили у звичайних селянських *свитах* та стьобаних каптанах чи юпках з китаю, мусулбесу, крашенини або полотна.

Окрім *шликів* козаки поза строем носили головні убори, поширені у інших верств населення, а саме: *шапки* з прямою хутряною околицею та круглим суконним верхом, *кучми*, *йоломи* і *малахаї*. На свята вбиралися в одяг, шитий з кращих і дорожчих ґатунків тканин. Його зберігали у скринях та в церквах і передавали у спадок як сімейну коштовність і речовий капітал³⁹.

ПОЛІТОНІМИ, ТОПОНІМИ ТА ЕТНОНІМИ

«Гетьманщина» (напівофіційна назва, походить від того, що управління здійснювалося гетьманом та гетьманською державною канцелярією), «Військо Запорозьке», «Малоросія», «Мала Росія» – політоніми для означення автономної Української козацької держави у складі Росії. В географічному відношенні Гетьманщина обмежувалася регіоном Лівобережної України і частиною правобережних земель разом з Києвом, а точніше – Північним Лівобережжям та Середньою Наддніпряниною.

«Малоросійські козацькі полки» – загальна назва полків (адміністративних і військових), котрі перейшли під юрисдикцію Російської держави.

Московія, Московське царство; Росія, Російська імперія (з 20-х рр. XVIII ст.) – московська / російська держава.

Гилян – провінція Ірану, що займала вузьку узбережну смугу на Південному Заході Каспійського моря.

Кабарда, П'ятигірря (Бештау) – регіон Північно-Західного Кавказу, від чого походить етнонім «кабардинці», «п'ятигорці» – одне з адигських племен.

Черкеси (через тур., карач. čärkäs з осетин. čærgæс від čarkas – орел (за М. Фасмером)) – недиференційований етнонім, яким росіяни позначали адигів й ряд інших народів Північного Кавказу.

«Черкаси» – 1) черкеси, адиги; 2) також цим терміном у пізнє середньовіччя європейці і московіти називали войовничий люд руського степу в Середньому і Нижньому Подніпров'ї – дніпровських козаків, а в Росії назва «черкаси» зберігалась по відношенню до частини українського народу до часів імператриці Єлизавети Петрівни, а в Курській губернії – аж до 40-х років XIX ст. «Черкаський» – 1) черкеський, кабардинський; 2) український.

«Шльонськ», «Шлезк» (польськ. Szląsk, Śląsk, богем. Slezsko, Slezsko, Sleze, нім. Silesiae, Shlezien, рос. Шленск) – область Сілезія, князівство Шленське, уступлене королем Казимиром Великим Чеській короні.

МІРИ ДОВЖИНИ

Аршин = 16 вершкам = 28 дюймам = 71,12 см

Чвертка = 4 вершкам = 17,77 см

Вершок = 1 $\frac{3}{4}$ дюйма = 4,45 см

Дюйм (походить від ширини великого пальця) = 10 лініям = 2,54 см

Лікоть = $\frac{3}{4}$ аршина = 12 вершкам = 54 см

Долонь – дорівнювала ширині 4-х складених пальців

Палець або перст – дорівнював ширині вказівного або середнього пальця

МІРИ ЛІЧБИ

Рубль = 100 копійкам = 10 гривнам = 2 полтінам

Гривна = 10 копійкам = 48 польським грошам

Польський золотий = 30 грошам = 20 російським копійкам

Талер \approx 1 рублю 30 копійкам \approx 6 польським золотим

Алтин = 3 копійкам = 6 деньгам

КОСТЮМОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ

«**Бабки**» – металеві дротяні петлі для застібання одягу.

Ворот – край плечового одягу довкола шиї, з розрізом на грудях або без нього.

«**Гаплики**», «**гафтки**» – металеві гачки для застібання одягу.

«**Гудзики**» – елемент застібки одягу круглястої, кулястої або іншої форми із металевою петлею-вушком для пришивання, застосовувалися в парі із накидними або прорізними петлями

Жупан (польськ. żupan., з араб. і тат. «зубун», «зібун», тат. «чупкан» – довге плаття, або ж з лат. jura, нім. jorre, jurre, що з романського giubba, а то зі Сходу (араб. al-dzubbah, перс. dzubba) – те саме, звідки польськ. jurka, żurica) – польсько-український довгополий однобортний, скроєний в талію каптан східного походження, знаходився у близькій спорідненості з подібним одягом кавказьких, іранських й татарських племен – бешметом або архалуком. Назва зустрічається в українських джерелах з другої половини XVI ст. На межі XVII–XVIII ст. паралельно з назвою “жупан” починають уживатися лексичні форми-синоніми “кафтан”, “кафан” та “каптан”.

«**Йолом**», «**яломок**», «**шоломок**», «**ярмулка**» – литовський низький циліндричний ковпак з округлим верхом, валяний із коров'ячої шерсті.

«**Кафтан**», «**кафан**», «**каптан**», рідко «**кахтан**» (давньо-руськ. «кафтан», «кавтан», «кофтан» (з XV ст.), з тур., крим.-тат. kaftan, від перс. – 1) довгополий верхній одяг, халат; 2) широка почесна сукня турецьких сановників) – верхній плечовий довгополий, розгортальний одяг з рукавами, різноманітного покрою (прямий або приталений, однобортний або двобортний, східного або західного типу). У вузькому розумінні – спідній каптан східного покрою довжиною нижче колін або довше, пошитий до стану, власне жупан (рос. «полукафтанье»). Терміном «німецький кафтан» позначали каптан західноєвропейського покрою, тобто жюстокор.

«**Карваш**» (через польськ. karwasz з угор. karvas) – 1) обшлаг, вилог на рукаві; 2) залізний наруч, частина металевого обладунку для охорони передпліччя.

Клапан, клапанець – деталь одягу, прямокутний або фігурний клаптик тканини, що прикриває отвір кишені.

«**Клочче**» – одержини з коноплі, льону, шерсті тощо. Використовувалось на підбивку й утеплення одягу та зміцнення бойових каптанів.

Комір – частина одягу, пришита або пристібна до ворота; може бути стоячим (сторчовим) чи відкладним.

Одяг військовий – одяг військовослужбовців, тобто призначений для військової служби.

Одяг стройовий – призначений для носіння під час виконання службових обов'язків.

«**Лиштиви**», «**лишти**» (з польськ. listwa, lisztwa від нім. leiste – кайма, обшивка; смуга), «**подпушка**» (рос.) – підшивка, облямівка, оздоблення верхнього плечового одягу у вигляді смуги тканини відмінного кольору шириною до 10 см, нашиті з внутрішньої сторони по усьому периметру або вибірково: по краю піл, подола, коміра та кінців рукавів.

Ліф – верхня частина приталеного верхнього одягу, що охоплює стан позаду.

Обшлаг (рос. з нім. aufschlag, голл. opslag) – вилоги, відвороти у рукавів, карваші, зазвичай обшивались «прикладною» тканиною відмінного кольору.

«**Панчохи**» (через польськ. ponczocha з чеськ.), «**чулки**» (через рос. «чулки» з татар. «чолгау») – шерстяні, шовкові чи шовкові панчохи (ногавиці) з носками або без.

«**Петлиці**» – оздоби з тасьми і складеного шнурка гарусного, шовкового чи металевого. Нашивалися горизонтально по бортах піл верхнього одягу.

Поділ – нижній (долішній) край одягу.

Покрій – фасон одягу.

«**Приклад**», «**прикладки**» – загальна назва усіх елементів оздоблення, застібки і підбою до одягу. Синонімом виступає термін «*потреби*».

«**Рукавиці**», «**рукавички**» (порівн. польськ. rękawiczke), також «**вареги**», «**варежки**» (рос.) – вареги, рукавиці без пальців.

«**Свита**» – селянський верхній плечовий, розгортальний довгополий одяг (каптан) східного покрою, пошитий з грубого доморобного нефарбованого сукна, який в кінці XVII ст. заступив традиційну сермягу. Із вказаним смисловим навантаженням термін «свита» зустрічається в документах з 60-х рр. XVII ст. Але сам термін «свита» був відомий ще за часів Київської Русі. На Лівобережжі *свита* кінця XVII – першої половини XVIII ст. представляла собою широкий однобортний каптан з глибоким загортанням піл, трохи ушитий в талію, з широкими рукавами нормальної довжини і невеликим сторчковим коміром. В загальних рисах вона була подібна покроєм до жупана. Мала цільну, трохи звужену спинку, яка підрізала по лінії стану і переходила у вузьку прохідку, до якої з боків пришивалися 2 або 4 клини. Зверху в місцях пришивання клинів утворювалися так звані «вуса», які для укріплення швів обшивали смугою товстої шкіри-сириці, сукна або товстим шнурком. Шви довкола спинки й пройм та кишені часто обкладали кольоровими шнурками, що служили прикрасою свити. Рукава були досить широкими, нормальної довжини, а прямі розрізні кінці могли відгинатися у вигляді карваша. *Для української свити, як і в цілому для верхнього одягу українців, на відміну від російського, була характерна традиційна однобортність при достатньо глибокому загортанню піл з вираженою асиметрією в розташуванні застібки.* Права пола перекривала ліву, а застібалася з лівого боку біля коміра накидною петлею на гудзик, сплетений з ремінця⁴⁰. Свиту могли одягати безпосередньо на сорочку або поверх каптана.

«**Сермяга**», рідко «**семряга**» (гадано з білорус. і рос. «сермяга» – селянський каптан з грубого сукна, можливо, від мордовського «сермяг» – суконний каптан, або ж з польськ. siermiega – груба тканина, сірячина, від лат. sirmas – сірий) –

різновид довгополого плечового розгортального однобортного одягу прямого по-крою, з нормальними рукавами і великим виложистим (відкидним) коміром, пошитого з простого білого чи сірого доморобного сукна або габи. З'явилася на Русі у XV або XVI ст.

Стьобаний одяг (на бавовні або «клоччі») – одяг, підкладений шаром бавовни або «клоччя» і прошитий наскрізь міцним шовком «у смугу» або «в шахи». Ця технологія походить з монгольських й середньоазіатських степів і призначалася для утеплення і зміцнення верхнього плечового одягу, головних уборів і штанів, шитих із бавовняних та шовкових тканин.

Тасьма (від тюрк. «тасьма» – стрічка, ремінець) – вузька тканина чи плетена стрічка, яка нашивалась на різні предмети обмундирування.

«**Тегиляй**», «**тегель**», «**тегеляй**» (від монг. «тегел» – шов, або ж від монг.-татар. «хатангу дегель» – “міцний, як сталь, каптан”) – каптан-обладунок, туго стьобаний на бавовні, шовку або очосах льону, коноплі і вовни, іноді посиленій вкладеними металевими пластинами і дротом. Певною мірою міг протистояти ударам січної зброї і стрілам. Цей тип убору походив з монгольського Сходу, під впливом татар закріпився на Русі і в Московії. Був масово поширений в козацькій кінноті у XVI–XVII ст.

«**Убрання**», «**убранє**» (польськ. ubranie) – штани, шаровари.

«**Чоботи**» (дав.-руськ. «чеботи», «чоботи», польськ. czobot – взуття, схоже на глибокий черевик з підбором, з гострими, загнутими уверх носками, вважають запозич. з півн.-тюрк., порівн.: тат. şabata – ликовий лапоть, яке виводиться з перськ.) – взуття з високими халявами. «**Чоботи козацькі**» – кавказького типу, з халявами висотою до середини литки і підтрикутним негострим носком. Мали м'яку підошву з низькими підківками-скобами замість підборів.

Шапка (як вважають, через сер.-в.-нім. від ст.-франц. chape, що сходить до лат. sarrā) – хутряний головний убір циліндричної, півсферичної або конічної форми, як правило з околицею різної ширини. Залежно від форми, матеріалу і походження для різних видів шапок в Гетьманщині уживалися такі назви: просто «шапка», «шлик», «шапка козацька», «шапка польська» або «кругла», «шапка донська», «кабардинка», «капелюх», «кучма».

Просто «шапкою» називали циліндричну шапку з округлим або циліндричним верхом, вкритим кольоровою тканиною, і хутряною прямою околицею.

«**Капелюх**» або «**малахай**» – зимова хутряна клаповуха шапка з довгими клапанами/лопатнями із зав'язками з боків та потиличником, покрита тканиною зверху.

«**Кучма**» (через польськ. kuczma з угор. kuczma – шапка хутряна у вигляді хутряного невисокого зрізаного ковпака із перекривленим, звисаючим назад м'яким широким кінцем, від тур. kesce – повстяний головний убір яничар у формі зрізаного ковпака, на кшталт йолома; повсть вовняна) – хутряна шапка у формі зрізаного конуса, крита чорним або сірим смушком.

«**Шлик**» (з тур., крим.-тат., азерб., тат. başlyk – головний убір, від тюрк. baş – голова та суфіксу -lyk-, що застосовується в назвах одягу) – висока хутряна шапка

конічної форми, крита сукном чи оксамитом, поля відгинались у вигляді хутряної околиці. Відомий на Русі з XIV ст. Цей тип шапки найвірогідніше походить з Монголії і разом з монголами принесений до Персії, а потім за посередництва ханатів татарських і козаків поширився в різних варіантах на теренах Московії, Литовсько-Руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи⁴¹. У Великому князівстві Литовському і Польщі татарський шлик зберігся у XVI–XVII ст. у варіанті з хутряною околицею (відворотами), в результаті чого утворились так звані «криси» попереду.

«Юпка» (з польськ. *jurka* від лат. *jura*, нім. *jorre*, *jurre* – довга сукня) – слово з'являється в українському лексиконі у XVIII ст., позначаючи різновид укороченого легкого спіднього приталеного каптана східного покрою, довжиною до колін, з вузьким сторчовим коміром. Власне, виступало синонімом термінів «курта» і «гусарка».

ПОШИВНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОДЯГУ

«Атлас», «атлас», рідко «гатлас» – сорт дорогої гладкої, цупкої шовкової тканини перського походження, глянсуватої і лиснючої з лицьового боку.

Бавовна, «баволна», «бавелна» – бавовняна волокнина. В російському лексиконі українському терміну відповідало словосполучення «хлопчатая бумага».

«Гарус» – 1) кольорова груба, але цупка вовняна ворсиста матерія із шерстяної пряжі; 2) кручена (сукана) удвічі кольорова шерстяна пряжа, яку використовували для обметування каптанних петель, виготовлення гудзиків, петлиць, панчіх та гаптування.

«Каламайка», «коломайка» або «коломийка» – європейська міцна вовняна матерія, іноді з домішкою шовку, бавовни та шерсті кози, що має полиск й лице з одного боку. Бувала різних кольорів і узорів, але найбільш характерним для каламайки був узор у смугу.

Камка – цупка, товста і важка коштовна одноколірна (рідко багатоклірна) квітчаста шовкова матерія полотняного переплетення, з однаковим узором на обидва лиця.

Киндяк – східна бавовняна кольорова однотонна тканина правильного полотняного переплетення, доволі тонка і вельми рідка. Виготовлялася із сурових ниток, а фарбувалася у різноманітні кольори вже після зняття з верстата.

«Китай», «хатай» – різновид китайської бавовняної тканини, власне бавовняне тонке, цупке глянцево (лощене) фарбоване полотно китайського виробництва, нанкін. Російським відповідником виступає «китайка». Одяг, пошитий з китаю, називали «китаєвим» або «китайковим».

«Крашенина», «крашанина» – лощена фарбована конопляна тканина саржевого переплетення, яка імпортувалася з Росії. В Україні відома з початку XVIII ст. Використовувалась на підбій до верхнього одягу. Під цією назвою також часто розуміється просте полотно, гладжене і пофарбоване примітивним шляхом місцевими «крашениниками».

Кумач – бавовняна тканина простого полотняного переплетення, удвічі краща за киндяк, пофарбована у червоний пурпуровий, вишневий, гвоздиковий або зелений колір аналізарином; має бухарське походження. Набула поширення завдяки яскравості відтінку кольору й стійкості окраски до світла й мила.

«**Мусулбес**», «**мосулбес**», «**мосолбес**» – просте вузьке, гладке червоне бавовняне полотно турецького виробництва, світло-червоний кумач невисокого ґатунку.

«**Овчина**», «**овчинка**» – шкура дорослої вівці, вичинена з шерстю. Уживалась для виготовлення кожухів і шапок.

Пістря, «**пестря**» або «**пестрадь**» – грубе клітчатє полотно з фарбованою основою і білим пітканням або білою основою і фарбованим пітканням.

«**Повсть**», «**полсть**» (рос. войлок) – різновид грубої цупкої валеної кошлатої шерстяної матерії з довгим ворсом, отримується валянням переплетених волокон грубої вовни.

Полотно – загальна назва тканини простого тафтяного переплетення, що виготовлена з конопляної або лляної пряжі, на піткання і основу йшли нитки однакової товщини. Полотно *сурове* (від давньоруськ. «суров» – сирий, дикий) – виткане із небілених, сіруватих ниток; конопляні нитки мають жовтуватий відтінок.

Сиром'ятна шкіра, сириця – технологія її виготовлення зводилася до звільнення сирової шкіри худоби від волосяного покриву і жирового прошарку.

«**Смушок**», «**баранок**» – мерлушка ягняти з короткою завитою шерстю. Використовувались на шапковій околиці і оздоблення шуб.

Сукно – вовняна тканина полотняного переплетення, що має суцільний ворсовий, повстяноподібний застил, який приховує рисунок ткацького переплетення, надаючи тканині вигляд поярку. Дорогі сорти сукон відзначалися передусім тонкістю, м'якістю, дуже рівним, гладким і густим волосяним застилом, ніжною тонкою пряжею. Сукна середнього ґатунку – трохи товстіші, жорсткіші та менш м'які, ворсовий застил не такий рівний, густий і гладкий, деінде мають невеликі прогалини. Сукна низького ґатунку – більш жорсткі (грубошерсті), товсті й рідкі, мають грубий, неоднорідний, рідкий застил з помітними прогалинами.

а) сукна низького ґатунку: «*свитне*», «*свитне біле*» та «*сіросвитне*» або «*абинне*», «*сермяжне*» (від назви простого верхнього одягу – свити, сермяги) – просте нефарбоване домоткане сукно, виткане з грубої місцевої вовни; «*габа*» або «*аба*» – дешеве грубе, товсте, але цупке турецьке сукно природного білого кольору; «*кир*» – ґатунок легкого, рідкого і грубого шльонського або польського сукна; «*бенклеве*», «*бенкльове*» або «*бенкель*», «*банкель*» – німецьке поганеньке грубе сукно, один з найгірших і найдешевших сортів імпортованих сукон; «*шиптух*» або «*шифтух*» – ґатунок польського або німецького товстого грубого сукна; «*тузінкове*» або «*тузінок*» – сорт дешевого посереднього сукна, дещо кращий за «шиптух», посідало вищу сходинку серед простих сукон;

б) сукна середнього ґатунку: «*карунове*», «*корунове*», «*корнове*» або «*карун*», «*корун*», також «*полукестра*» – сорт товстого доброго німецького сукна, дуже цупкого, міцного і тугого; «*ліктьове*» – певний сорт німецького сукна, подіб-

ного до «каруна», але менш цупке і туге; «аглинське» – ординарне товсте широке англійське сукно, подібне до «ліктьового»; «фалендиш» – ґатунок відносно тонкого тугого старовинного голландського чи англійського сукна.

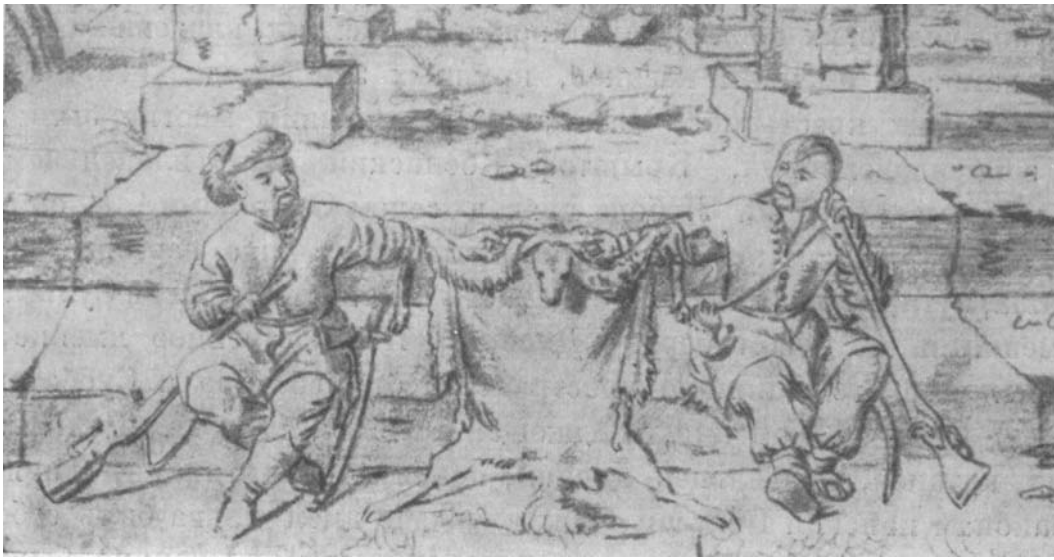
«**Тафта**» або «**тафа**» – недорога проста, але цупка гладка шовкова тканина правильного полотняного переплетення, виткана із тонких, туго суканих ниток вареного шовку.

Тканина – матерія, виготовлена з ниток. Нитки, спрямовані уздовж шмата тканини, складають *основу* тканини, а нитки, що йдуть перепендикулярно до ниток основи, тобто по ширині тканини – її *підкання*.

Вовняні тканини мають низьку теплопровідність, а отже й більш високі захисні якості в порівнянні з іншими тканинами. Крім того, вовняним тканинам притаманні добра повітропроникливість, мала зім'ятість, повільне намокання і пластичність, що і зумовило найбільш широке їх використання в одязі, призначеному для носіння в робочих, польових умовах. Для *ляних* і *конопляних* тканин характерні більша міцність на розрив, менші теплозахисні якості та менша пружність в порівнянні із шерстяними. Саме тому вони використовуються для пошиття “холодного” одягу та предметів, які потребують високої механічної міцності: білизни, підкладок, спіднього одягу тощо. *Бавовняні* тканини не мають такої міцності, як лляні, але вигідно вирізняються своєю легкістю, м'якістю, подібно до шовкових, є дещо теплішими за лляні і шовкові і, водночас, помітно дешевшими за шовкові і шерстяні тканини. Для виготовлення *шовкових* тканин основним матеріалом служив шовк: сирий чи варений, суканий або прядений. Завдяки тонкості, міцності, полиску і властивості приймати пофарбування шовк служив матеріалом для самих цінних і розкішних тканин.

«**Холст**» – російське слово, що спорадично вживалось для позначення товстого, але цупкого сурового льняного або конопляного полотна.

«**Хрящ**» – товсте й доволі рідке грубе сурове полотно кустарної виробки.

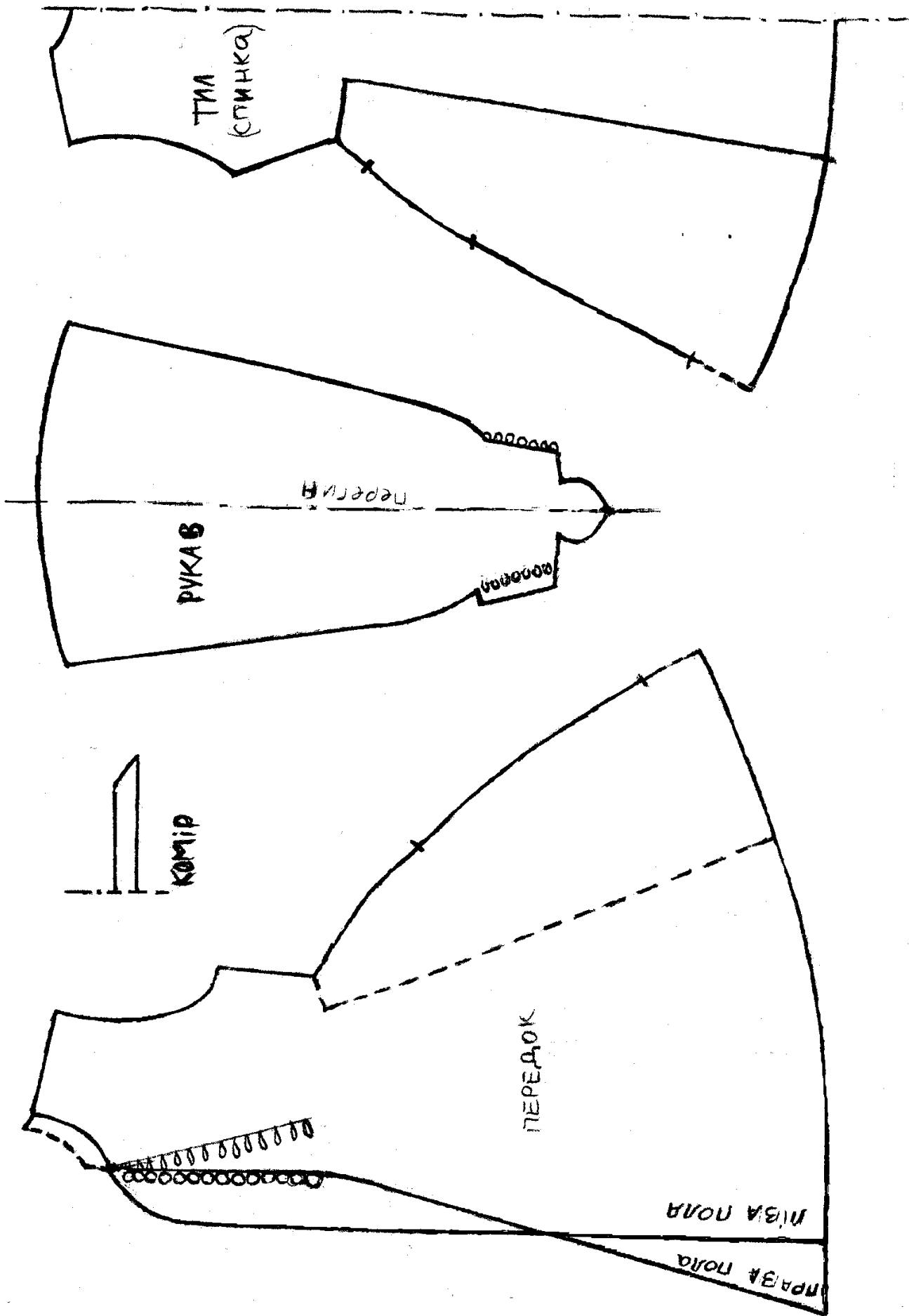
№ 1. Українські козаки. Фрагмент рисунка А.Вестерфельда, 1651 р.

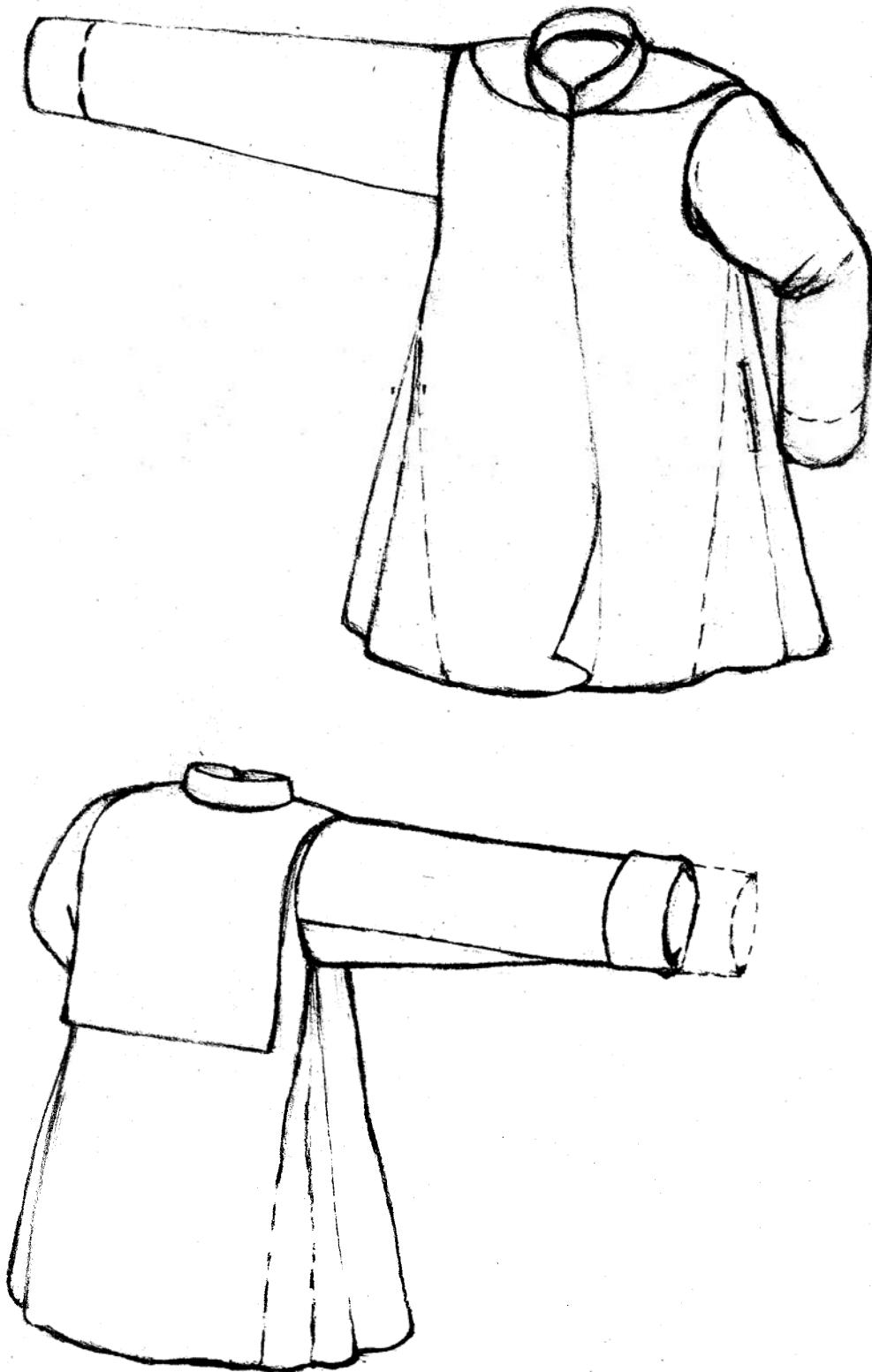
№ 2. Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфу на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, що зображує битву під Берестечком 1651 р. Скульптор Ж.Тібо, 1672 р. [648].

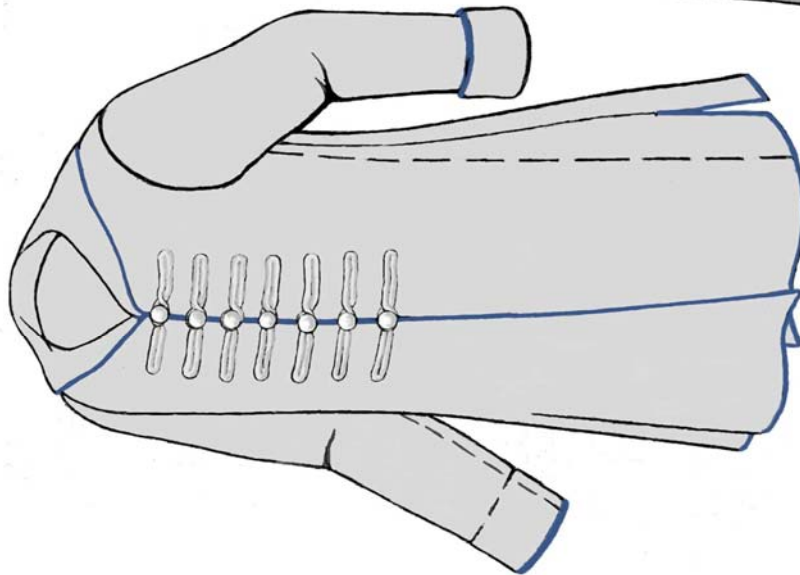
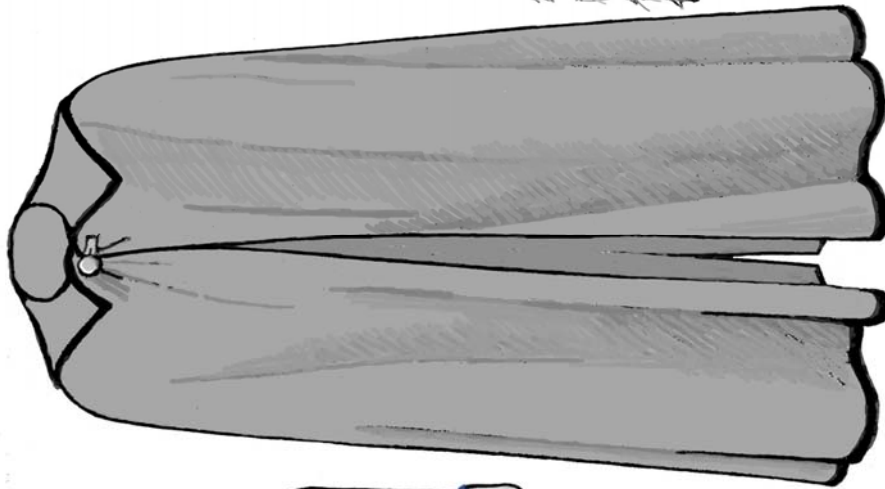
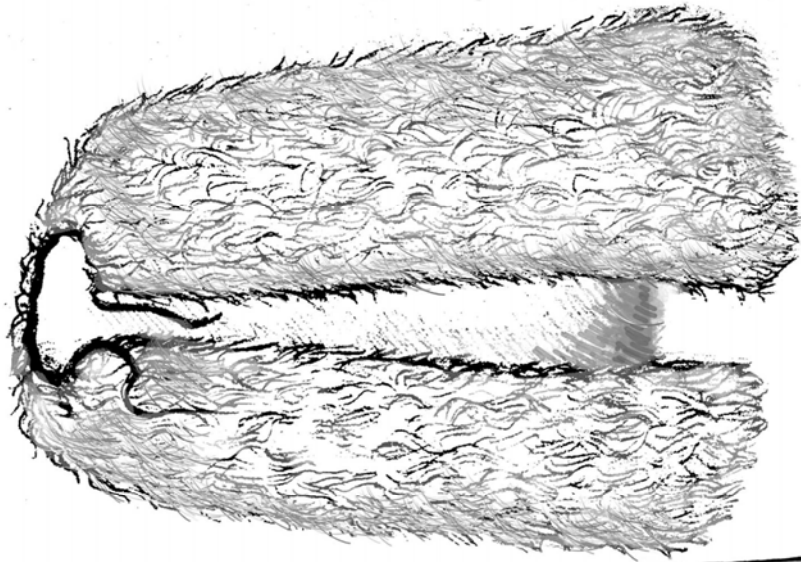
№ 3. Зображення походу козаків під проводом С. Куницького на турецько-татарські володіння. Грудень 1683 – січень 1684 р. Фрагмент гравюри Й.Лерха, Й.Ньюпорта. 1684 р., Австрія.

Крій козацького жупана. Середина XVII ст. – 20-ті рр. XVIII ст.

Вигляд козацького кобеняка. Кінець XVII–XVIII ст.

Різновиди козацького верхнього демісезонного одягу:

1 – сермяга; 2 – опанча; 3 – бурка

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: – К., 1990. – Т. 1. – 577 с.
2. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1992. – 304 с.
3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. – К., 1997. – 336 с.
4. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 69; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – 1884. – Т. 13. – С. 140; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 41.
5. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под ред. Н.П. Василенка. – Чернигов, 1902. – Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции. 1786 года. – С. 237.
6. Історія українського війська. – 5-е вид., змін. і доп. – К., 1994. – Т. I / І. Крип'якевич та ін. – С. 302.
7. Дядиченко В.А. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: (к 250-летию Полтавского сражения). – М., 1959. – С. 259; Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. 16. Мазепа и мазепинцы. – С. 467.
8. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання. – К., 2006. – С. 216–217.
9. Апанович О. Вказ. праця. – С. 11, 14; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 29, 43; Агафонов О.В. Казачьи войска Российской империи. – М., 1995. – С. 16.
10. Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Krakow, 1988. – S. 27.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – 2-е вид. доп. – С. 125; Агафонов О.В. Указ. соч. – С. 15.
12. Див.: Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис... канд. іст. наук. 07.00.06. – Рукопис. – С. 39–42, 290–293.
13. Ідеологія та зміст хозаризму зводяться до таких положень: козаки (козацький стан) є нащадками могутніх козар (варіант назви „хозари”), які були одвічною військово-служилою, панівною верствою України, яку утримували інші стани – підкорене хозарами місцеве населення; після приходу воєвод Аскольда і Дира з Новгороду у Київ ці землі перестали платити данину хозарам. Вони мали значно древнішу від московитів власну династію каганів – ще до появи Рюриковичів, а християнство перейняли від Візантії задовго до литовців, поляків та московитів; хозари були перейменовані «царем грецьким» Костянтином IX Мономахом (1042–1055 рр.) з хозарів на козаків. Наведена теорія досить зрозуміло ілюструє перехід від хозарів як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні-Гетьманщині. Таким чином хозаризм виступає як доказ давності козацького стану – уособлення української державності. Звідси висновок – нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію (власну державність) та власну автокефальну церкву [Кресін О. Хозаризм український // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ред. кол.: Ю.І. Римаренко та ін. – К., 1996. – С. 166–167].

14. Бовгиря А. Етногенез українського народу крізь призму козацько-старшинського історіописання XVIII ст. // *Слов'янські обрії*. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 276–278.
15. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.В. Недяк (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О. Щербак та ін. – К., 2004. – С. 611, 972; Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 208.
16. Миргородський краєзнавчий музей. – Інв. № 112; Український центр народної культури «Музей Івана Гончара» (далі – МІГ). – Інв. № КН–1198; Харківський державний історичний музей (далі – ХІМ). – Інв. № ТК–619; Переяславський державний історичний музей. – Інв. № ВХ–19; Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Інв. № Т–4542; Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть* / В. Смолій (відп. ред.). – К., 2000. – С. 323–324, мал. 12; *Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в.* – М., 1955. – С. 673; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – [Б. р. й м.]. – Рис. 1–7; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // *Пам'ятки України*. – 2001. – № 1–2. – С. 149–151; Білецький П. Вказ. праця. – С. 228, 237; Matejko J. *Ubiory w Polsce. 1200–1795.* – Krakow, 1967 (przedruk 1860 r.). – S. 226; Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – М., 1979. – Рис. 62, 87, 91, 89, 92; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów.* – Wrocław – Warszawa, 1968. – S. 503, 514, 827, 941; Яворницький Д.І. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 203–205.
17. Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów...* – S. 827; Linder K. *Dawne Wojsko Polskie: Ubiory i Uzbrojenie.* – Warszawa, 1960. – Tabl. 24,2,5,6; НМІУ. – Інв. № Т–4542.
18. Андриянов И. Заметка казака об обмундировании, вооружении, снаряжении и полевой службе казаков // *Военный сборник*. – 1879. – № 3. – С. 70; Дукмасов И. Современное обмундирование и вооружение казаков // *Военный сборник*. – 1871. – № 2. – С. 218.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367, 254; *Стороженки: Фамильный архив*. – К., 1908. – Т. VI. – С. 2, 76, 208; *Источники для истории Запорожских Козаков* / Д.И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 221.
20. На Україні каптани із легких бавовняних і шовкових тканин як правило утеплювали бавовною або “клоччем” (сумішню бавовни, конопляної волокнини і вовни) і стібали шовком за східним звичаєм. Бавовну вагою до 2 фунтів тонким шаром уміщували між підкладкою і лицьовою тканиною, яку зверху стібали міцним шовком у смугу або, значно рідше, «у шахи» навскісними смугами чи в трапеції (“в човники” або “в жабки”). В першому випадку станок стібали уздовж вертикально, а рукави – упоперек, утворюючи пласкі валики шириною до 3 см. Вважається, що звичай утеплення і укріплення одягу бавовною та іншими матеріалами пішов з монгольських і середньоазіатських степів і потрапив до Східної Європи зі Сходу (Московія, Туреччина, Персія, Кавказ, Середня Азія) [МІГ. – Інв. №КН–1198; Російський Державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; *Стороженки: Фамильный архив*. – К., 1908. – Т. VI. – С. 2, 208; Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk. *Polski mundur wojskowy.* – Krakow, 1988. – S. 23; Żygulski Zdzislaw (jun). “Lisowczyk” Rembrandta – studium ubioru i ozbrojenia // *Biuletyn historii sztuki*. – Warszawa, 1964. – № 2. – II. 22–23; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorów...* – S. 514, Rys. 606 a); Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 75].
21. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18619а. – Арк. 4; Спр. 18935. – Арк. 254; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; Спр. 169. – Арк. 241–242; Спр. 128. – Арк. 127–129, 144–146; *Стороженки: Фамильный архив*. – К., 1908. – Т. VI. – С. 168, 201, 211; *Опись движимого иму-*

- щества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1026, 1092, 1128, 1165–1167, 1187; Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, 1720. – К., 1864. – Т. IV. – С. 119; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – №10. – С. 352, 356.
22. Свешніков І.К. Вказ. праця – Рис. 33. 1–3, 4–12, 14–20, 22, 23, 25; ХІМ. – Гудзики срібні литі до верхнього одягу, XVII–XVIII ст. Експозиція; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 254; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевский. – С. 141.
23. Чухліб Т. Вказ. праця. – Мал. 12, С. 323–324; Очерки истории СССР. Период феодализма... – С. 673; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76, 169; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 18, 125; Спр. 2140. – Арк. 1–18; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 21. – Арк. 1; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Drugie wyd.: W 4 t. – Т. III. – S. 162; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..., 1786 года. – К.–М., 1851. – С. 32; Познанский Б. Одежда малороссов // Труды XII Археологического Съезда в Харькове. 1902 г. – М., 1905. – С. 195–196; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 593; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Традиционный мужской костюм кубанских казаков. – Краснодар, 2007. – С. 19.
24. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст... – С. 85; Свешніков І.К. Вказ. праця. – С. 172–173, рис. 31. 5–8; Свешніков І.К. Музей – заповідник “Козацькі могили”: Путівник. – Львів., 1990. – Іл. 40; Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Очерки истории СССР. Период феодализма... – С. 673; Крип’якевич І. З козацької сфрагістики. – [Б.р. й м.]. – Рис. 1–7; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 33; Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. – СПб., 1799. – Ч. IV. – С. 343; Познанский Б. Указ. соч. – С. 197, 199–200; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. Актові джерела. – К., 1990. – С. 249; Казаки в изображении иностранных художников // Казачий круг: альманах. – М., 1991. – Вып. 2. – Рис. 3; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 169; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – М., 1989. – С. 33; Равдоникас Т.Д. Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (V в. до н. э. – конец XVII в.). – Л., 1990. – С. 72–73; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76, 158; Львівський державний історичний музей (далі – ЛІМ). – Інв. №№ ШР–441, ШР–442, МТ–285, МТ–286, МТ–287; НМІУ. – Інв. № В–20/18, В–20/361; Україна – козацька держава... – С. 710.
25. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 211; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 14. – С. 94; Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1987. – С. 64–66.

26. Андриянов И. Заметка казака об обмундировании... – С. 70; Девятова М.В. Берегите спину. – СПб., 1991. – С. 36–37; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в. / Б.Б. Пиотровский (отв. ред.). – М., 1988. – С. 470–471.
27. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – С. 50; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 7, 179–180; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367.
28. Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 159–160; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151, 152; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19303. – Арк. 307.
29. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55726. – Арк. 460; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 151.
30. ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 8–10.
31. Источники для истории Запорожских Козаков... – Т. I. – С. 221, 273; Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 45; Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – С. 27, рис. 13.
32. Николаева Т.А. Указ. соч. – С. 34–36; Полтавський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № ТК–1934; ЛІМ. – Інв. № Ж–1483; Дніпропетровський державний художній музей. – Портрет запорозького писаря І.Я. Невінчаного. Невідом. художник, 1770-і рр. Експозиція; Україна – козацька держава... – С. 227.
33. Познанский Б. Указ. соч. – С. 194.
34. З кінця XVII ст. до середини XVIII ст. в Гетьманщині такий плащ з рукавами побутував під назвою «ярмолук» (з тур. «ягмурлук» – плащ-дошовик, опанча; польськ. jamurlach, jarmuluk; рос. «емурлук», «ямурлук»), очевидно, внаслідок тривалих воєнних контактів з турецьким військом. Термін «кобеняк» (польськ. korieniak, kierieniak через угор. korenyeg, з тур. käränäk, кирг. keränäk, адиг., балкар. gebenek – плащ від дощу), поширений на Правобережній Україні, на Лівобережжі писемні джерела майже не згадують в цей час, і тільки в другій половині XVIII ст. він витіснив стару назву, використовуючись паралельно з новою назвою-синонімом «кирея». Назва «кобеняк» прийшла в Польщу в кінці XVI ст. в турецькій формі “копеняк” разом з угорською модою, а на Поділлі і Брацлавщині розвинулась в XVII ст. у форму “кобеняк”. Аналогічні варіанти зустрічалися й у інших народів, де вони означали пальто, плащ від дощу з башликом, опанчу з рукавами, шинель, накидку, халат тощо. [Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957 (Przedruk z pierwszego wydania 1927 roku). – S. 228; Linde S.B. Słownik Języka polskiego. – Lwów, 1856. – Т. II. – S. 135; Gołę(m)biowski L. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – S. 175; Летин С. Война камзолов и телогреек // Империя истории. – 2002. – № 3. – С. 22]. Однак серед нижчих верств суспільства і серед козаків впродовж майже усього XVII ст. одяг подібного крою, але пошитий з доморобного грубого сукна, побутував під назвою “сермяга” (рідко «семряга»), поширеною також в Білорусії і в Московії, звідки вона, вочевидь, потрапила у XV–XVI ст. на русинські землі [Летопись Самовидца, с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 77; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). – К., 1986. – С. 111, 123; Акты, издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1909. – Т. XXXIV: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – С. 213, № 189]. У сермяги, на відміну від ярмолука, був тільки один комір – великий відкидний, а на грудях при застібці нашивались петлиці [Жолтовський П.М. Вказ. праця. – С. 22, мал. 8, 9. Титульний аркуш книги історика Йоахима Пасторія „Bellum Scythico-Cosacium” („Скіфо-козацькі війни”) в Пасторлі (Гданськ, 1652). Фрагмент-деталь, де зображено перемогу польсько-литовського війська після Берестецької битви; Україна – козацька дер-

- жава... – С. 712; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – Rys. 6]. Цікаво відмітити, що сучасники-очевидці подій другої третини XVII ст. відзначають саме білі сермяги як головний, характерний одяг українських козаків – як городових реєстрових, так і січовиків [Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 42, 293–294].
35. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1160; Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 95; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 179; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 32; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 342–343; Познанский Б. Указ. труд. – С. 207–208; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 201; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 98; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. 1. – С. 97.
36. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1992. – Рис. 33. 13, 21.
37. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 268–269; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). – К.: АН УРСР, 1946. – С. 49; АЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 23; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 257; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – М., 1979. – Вып. 2: Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. – С. 59; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. II. – S. 106–107; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов... – С. 149, 197, 266; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Указ. соч. – С. 65; Głogier Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1958 (przedruk 1900–1903). – Т. I. – S. 216; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – М., 1989. – С. 17; Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов. – М., 1999. – 3-е изд., стереотип. – Т. 2. – С. 284; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев / Под ред. и предисл. Б.А. Ларина. – М., 1987. – 2-е изд., стереотип. – Т. 4. – С. 559.
38. Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебрандт) / Домет Оляничин // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Львів, 1937. – Праці історично-філософичної секції. – Т. 154. – С. 55; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 144; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 342–343; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 180; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 83, 112; ЛІМ. – Інв. № ТК–3719.
39. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367, 254; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 490. – Арк. 1; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст... – С. 71; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76.
40. Волков Ф. Указ. соч. – С. 563–564, 587; Николаева Т.А. Указ. соч. – С. 56–57; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. / В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 34; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 98.
41. Żygulski Zdzislaw (jun). “Lisowczyk” Rembrandta... – S. 98–99.